

A KATONAI KÍSÉRET ÉS AZ ÓTÖRÖK *BUYRUQ* TISZTSÉGNÉV VISZONYA A KORA-KÖZÉPKORI STEPPÉN

A Türk Kaganátus és az Ujgur Birodalom történetére vonatkozó rovásírási feliratokon több mint félszáz tisztségnév szerepel. A méltóságnevek jelentésének tisztázása és funkciójuk körülhatárolása világosabbá teszi ezeknek a nomád birodalmaknak a politikai és társadalmi strukturáját. Ha ezen tisztségnevek eredetét vizsgáljuk, kiderül, hogy nagy részüket a türkök és az ujugrok a korábbi nomád birodalmaktól örökölték (pl. *tarqan, tegin, tudun, elteber* stb.). Paul Pelliot úgy gondolta, hogy a tisztségnevek egy részét a türkök az előttük Belső-Ázsiát birtokló zsuán-zsuanoaktól vették át.¹ A tisztségnevek másik része, amely a szomszédos népektől került a türkökhöz, iráni illetve kínai eredetű.² A korábbi nomád népektől átvett terminológia is lehet eredeti nomád elnevezés vagy kölcsönszó. Végül a harmadik csoport tisztségei belső keletkezésűek (pl. *elči, ayguči*). Ebbe a csoportba sorolták a *buyruq*-ot is.³

Az e tisztségnév mögött rejlő funkció pontos meghatározásához egyrészt a rovásírási feliratokban lévő előfordulásait veszem sorra, másrészt a szó eredetét teszem vizsgálat tárgyává.

A *buyruq* tisztségnévvel behatóan eddig kevesen foglalkoztak. A szó etimológiájával kapcsolatban elfogadott álláspont, hogy a szó a török *buyur-* 'to order, command'⁴ ige *-(u)q* képzős származéka. Az *-(u)q* *-(ü)k* képző közismert az ótörökben. Egyesek szerint az ótörök *-uq/-ük*, *-q/-k* deverbális nomen képző a cselekvés eredményét és a cselekvésből származó minőséget⁵, míg mások szerint a cselekvés eredményét vagy folyamatát jelöli, néhány esetben pedig a tárgyias igéknél a cselekvés tárgyát, tárgyatlan igék esetében a cselekvés alanyát. Így a *buyruq* jelentése: 'az, akinek parancsolnak'.⁶ Marcel Erdal véleménye, hogy a szó jelentése 'az, aki parancsol'.⁷ A mai török nyelvekben a

¹ P. PELLIOU: „Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale”, *T'oung Pao* 26 (1929), 25.

² Ezekről a tisztségnevekről írt többek között H. ECSEDY: „Old Turkic Titles of Chinese Origin”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1965), 83–91.; P. AALTO: „Iranian Contacts of the Pre-Islamic Times” in *Studia Turcica* ed. L. Ligeti, Budapest, 1971, 29–37.; S. G. KLJAŠTORNYI: *Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki kak istočniki po istorii Srednej Azii*, Moskva 1964. 135–142.

³ S. G. CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Turkish*, Oxford 1972 (a *buyruq* szónál); LIGETI L.: „Régi török eredetű neveink II.”, *Magyar Nyelv* 75 (1979), 41.

⁴ CLAUSON: *An Etymological...* (*buyruq* címszónál)

⁵ T. TEKIN: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, 113.

⁶ A. H. KONONOV: *Grammatika jazyka tjurkskih runičeskih pamjatnikov VII–IX vv.*, Leningrad 1980, 107.

buyruq szó valóban a 'parancs' jelentéssel bír,⁸ az ótörök forrásokban azonban ezzel a jelentéssel sehol sem találkozunk. Lehetséges-e az *-(u)q* *-(ü)k* képző kétféle funkciója? S ha igen, akkor miért van az, hogy az ótörök korban csak az egyik, a későbbi időben pedig csak a másik funkcióban áll? Elképzelhető, hogy az idők folyamán a *buyruq* jelentése megváltozott, s már nem valamiféle méltóságot jelölt, hanem a 'parancsot'. Csakhogy a *buyur-* alapige, melynek *-uq* képzős alakja a cselekvés eredményét, a 'parancsot' jelenti, már az ótörök korban megjelenik a forrásokban. Ha megvizsgáljuk az *-(u)q* *-(ü)k* deverbális nomen képzővel képzett ótörök szavakat, kiderül, hogy ezek a cselekvés eredményét illetve a cselekvésből származó minőséget jelentik.⁹ Clauson szerint az ótörök szövegekben ez alól két kivétel létezik: a *buyruq* és a *tutruq*. A *tutruq*-ról — amely csak egyszer fordul elő — Clauson megjegyzi, hogy valószínűleg a *buyruq* elírása lehet.¹⁰ Mindezek mellett elgondolkodtató az a tény, hogy míg a *buyruq* tisztségnév már a 8. századi rovásírásos feliratokon megjelenik, addig a feltételezett *buyur-* alapige csak egy későbbi nyelvemlékben, a *Qutadğu bilig*-ben fordul elő először.¹¹ Mindezek alapján úgy vélem, hogy a világosan török eredetű méltóságnévnek tartott *buyruq* szó 'parancsnok' értelmezése az ótörökben nehezen magyarázható.

A *buyruq* tisztségnév funkciójáról a szakirodalomban különböző nézetek ismeretesek, amelyek három csoportban foglalhatók össze:

1. Egyes szerzők csak nagy általánosságban határozzák meg a szó jelentését, s anélkül, hogy funkciójával behatóbban foglalkoznának, valamiféle magas rangú hivatalnak értelmezik: Thomsen: 'höhere Beamte'¹², Radloff: 'eine Beamtenwürde'¹³, Räsänen: 'eine Beamtenwürde'¹⁴, Gabain: 'Befehlshaber, Minister'¹⁵, Tekin: 'minister, high official'¹⁶.

⁷ M. ERDAL: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I. Wiesbaden 1991, 231.

⁸ oszmán-török, türkmén, karaim, kirgiz: *bujruk*; kumük: *bujruk'*; azeri: *bujurug*; mai ujjur: *bujuruk*; baskír: *bojorok*; tatár: *bojeryk*; karakalpak, kazak: *bujryk*. Jelentése minden nyelvben: 'prikaz, povelenie'

⁹ *kölük* 'something harnessed, a baggage animal' (*köl-* 'to harness'); *köpük* 'froth, foam' (*köp-* 'to swell, foam, boil over'); *saqınuq* 'thoughtful; a profound thinker; cautious' (*saqın-* 'to think'); *yasuq* 'bright, gleaming, brightness, gleam' (*yasu-* 'to flash, shine'); *yazuq* 'sin' (*yaz-* 'to make an error or an omission'); *körk* 'something visible; shape, form' (*kör-* 'to see'); *qasuk* 'spoon; something which has been hollowed out by scratching' (*qası-* 'to scratch'); stb. (S.G. CLAUSON: *An Etymological...*)

¹⁰ CLAUSON: *An Etymological...* (*tutruq* címszónál)

¹¹ Uo. (*buyruq* címszónál)

¹² V. THOMSEN: „Altürkische Inschriften aus der Mongolei“, *Mémoire de la Société Finno-Ougrienne* 78 (1924), 130.

¹³ W. RADLOFF, *Versuch eines Wörterbuches Türk-Dialekte*, IV. St.Petersburg 1911, coll. 1811–12.

¹⁴ M. RÄSÄNEN, *Versuch eines Etymologischen Wörterbuch der Türkisprachen*, zgst. I. Kecske-méti, Helsinki 1969, 87.

¹⁵ A. VON GABAIN: *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950, 306.

¹⁶ TEKIN: *A Grammar...*, 322.

2. Mások szerint, akik tágabban értelmezik jelentését, a *buyruq* azoknak az állami hivatalnokoknak a neve, akik a nomád uralkodó, a kagán parancsára közigazgatási és katonai teendőket láttak el. A szót tehát 'főhivatalnokok csoportjának' fordíthatnánk.¹⁷ Azonban a szó ilyen tág értelmezése ellen szól az a tény, hogy a szövegekben található hivatalnoki felsorolásokban a *buyruq* mellett olyan méltóságnév szerepel, amelynek bele kellene tartoznia ebbe a gyűjtőkategóriába.¹⁸ Ha a *buyruq* valóban ilyen gyűjtőkategória lenne, akkor a felsorolásokban nem állna mellette olyan hivatali cím, mint például a *tarqan*, *sāḡūn*, *īnal* stb.

3. Györffy György *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig* című, 1958-ban publikált tanulmányában az ótörök *buyruq* tisztségnévvel is részletesen foglalkozott. Álláspontja szerint a *buyruq* a katonai kíséret elnevezése, s e török szóból származtatható a magyar *úr* szavunk.¹⁹ Ezt a nézetét, amely a hazai és nemzetközi szakirodalomban élénk érdeklődést és visszhangot váltott és vált ki mind a mai napig, a későbbiekben kibővített változatban, német nyelven is közzétette.²⁰ Álláspontját 1997-ben megjelent tanulmányában is fenntartotta: „A magyar *úrú*, l. *Urşuuru* stb., a bolgár *wuyruqh*, végső fokon türk *bujruqból* vezethető le, mely a korai türk uralmi rendben a kagán katonai kíséretének vezető tagjait jelölte; közülük kerültek ki a fő tisztviselők.”²¹ Elméletét azzal indokolta, hogy a magyar államalapításkor, a feudalizmusra való áttéréskor az uralkodó önállósítja hatalmát. Eszköze az uralkodótól függő katonai kíséret. Ennek a magyar katonai kíséretnek az előzményét vélte Györffy felfedezni a türk *buyruq* méltóságnévben. Álláspontját többek között a Köl tegin felirat azon részével támasztja alá, mely szerint a főuralkodó, a *qaḡan* és a *buyruq* tulajdonságai azonosak (*alp* 'hős, bátor', *bilgä* 'bölcs'). *bilgä qaḡan ärmiş alp qaḡan ärmiş buyruqı yämä bilgä ärmiş ärinç alp ärmiş ärinç*: „Bölcs kagán volt, bátor kagán volt. Bujruja(i) is bölcs(ek) és

¹⁷ CLAUSON: *An Etymological...* (*buyruq* címszó)

¹⁸ Köl tegin felirat déli oldalának első sora: ...*yiraya tarqat buyruq bäḡlär*... 'tarkánok, bujrukok és bégek (tőlem) balra' (Kakuk Zs. fordítása); *toquz buyruq bing sāngün* 'kilenc bujruk, ezer sengün' (Terhi felirat déli oldalának negyedik sora); S.G. KLIAŠTORNYJ: „The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1982), 341–343.; T. TEKIN: „The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1983), 46–48.; *iliglär bäḡlär buyruq-lar püt-rük-lar qunčuy qatunlar tigitlär inallar uluḡ gay bayaḡutlar kántü kántü /är/klärin türklärin idalap toyın dındar bolup arhant qutın bultilar* „A fejedelmek, nemzetségfők, bujrukok, végrehajtók, fejedelemszony-feleségek, hercegek, inálok, a nagyon gazdag kereskedők mind feladták szabad akaratukat, szerzetessé és kiválasztottá lettek, és megtalálták a szentek boldogságát.” F.W.K. MÜLLER: *Uigurica*, II, Berlin 1910, 97, 1. jegyzet

¹⁹ GYÖRFFY GY.: „A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig II.”, *Századok* 98 (1958), 592–641.

²⁰ G. GYÖRFFY: „Die Rolle des *buyruq* in der alttürkischen Gesellschaft”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1960), 169–179.

²¹ GYÖRFFY GY.: „Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez”, in: *Honfoglalás és nyelvészet*, Szerk. Kovács L.–Veszprémy L., Bp. 1997, 249.

bátor(ak) volt(ak)."²² *biligsiz qağan olurmış ärinč yablaq qağan olurmış ärinč buyruqı yämä biligsiz ärinč yablaq ärmış ärinč*: „Tudatlan és rossz kagánok uralkodtak, bujrukjaik is tudatlanok és rosszak voltak”.²³ Györffy azzal érvel, hogy a 'katonai kíséret' teljesen azonosul urával, feltétlen engedelmességgel tartozik neki, ezért egyeznek meg a feliratokon tulajdonságaik is. Ez az érvelés nehezen védhető, ugyanis a 'miniszter' tulajdonságai is megegyezhetnének a kagánéival, hiszen ő segít a nomád birodalom kormányzásában, ő a legfőbb uralkodó tanácsadója. Az elméletet gyengíti az is, hogy a rovásírásos feliratokon, legalábbis Doerfer szerint a *buyruq* csak egyes számban fordul elő, azonban arra, hogy miért, nincs magyarázat.²⁴

Az 1980-as években publikált Terhi és Tezi feliratokon számnévvel jelenik meg a méltóságnév: *toquz buyruq* 'kilenc bujruk'.²⁵ Kljaštornyj megjegyzi, hogy a *toquz buyruq* megfelelője megvan a Bičurin által lefordított kínai szövegben,²⁶ ami arról tudósít, hogy az ujgur uralkodónak, a kagánnak kilenc főembere volt, ebből három 'belső főember', hat pedig 'külső főember'.²⁷

A bujrukok csekély számából (kilenc bujruk), valamint abból, hogy a rovásírásos feliratokon a méltóságnév csak egyes számban szerepel, arra lehet következtetni, hogy a *buyruq* nem lehetett *katonai kíséret tagjának* a címe. Felvetődhet a kérdés, hogy az *intézményt*, a *katonai kíséretet* jelölték a türkök s az ujugurok ezzel a szóval. Ezt a lehetőséget kizárja a Suji rovásírásos felirat, amely félreérthetetlenül mutatja, hogy a méltóságnév csak egyetlen személyt jelölt (*män* 'én vagyok'): *qutluğ bağa tarqan ögä buyruqı män* 'Qutluğ bağa tarqan ögä bujrukja vagyok'.²⁸

Györffy szerint *buyruq* az uralkodó katonai kíséretjét vagy katonai kíséretét jelentette. Ezt a feltételezését két körülmény is kétségbe vonja.

1. Nemcsak a főuralkodónak, a kagánnak volt (voltak) bujrukja(i). A Terh felirat felsorolja az ujgur uralkodó népét. Megemlíti, hogy birodalom *tarduš* országrészének (katonai szárnyának) vezetője a *yabğu*, a *tölis*-é a *šad*. A *yabğu* és a *šad* méltóságneveket a főuralkodó családtagjai viselték, általában a kagán fiai vagy férfitestvérei. A felirat név szerint is megemlíti ezek *buyruq*-jait.²⁹ Az ujgur kori Suji felirat arról számol be, hogy egy miniszternek, tanácsadónak (*ögä*) egy *buyruq* volt az alárendeltje: *boyla qut-*

²² Köl tegin felirat keleti oldalának 5. sora, Bilge kagán feliratának keleti oldalán 4. sor.

²³ Köl tegin felirat keleti oldalának 5. sora, Bilge kagán feliratának keleti oldalán 6. sor.

²⁴ G. DOERFER: *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, II. Wiesbaden, 1965. 815. Többes számú alakja először az ujgur írásos szövegekben jelenik meg. Lásd: MÜLLER, i. m. III. Berlin 1920, 314.

²⁵ Terhi felirat déli oldalának 4. és nyugati oldalának 6. sorában, Tezi felirat 21. sora, KLJAŠTORNYJ, i. m. 341–343.; T. TEKIN, „The Terkhin...”, 50.; S. G. KLJAŠTORNYI, „Tesinskaja stela”, *Sovetskaja tjurkologija* 6 (1983), 76–90.

²⁶ KLJAŠTORNYJ „The Terkhin...”, 347.

²⁷ N. JA. BIČURIN: *Sobranie Svedenij o narodah obitavših v Srednej Azii v drevnie vremena*, I Moskva–Leningrad 1950, 167.

²⁸ G. J. RAMSTEDT: „Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 30 (1913), 5.

²⁹ Terhi felirat északi oldal 3–4. sor TEKIN, „The Terkhin...”, 51–52.

luğ yargan män qutluğ bağa tarqan ögä buyruqi män: „Bojla kutlug jargan vagyok. Kutlug бага tarkan ögä bujrukja vagyok.”³⁰

2. A másik gyengítő körülmény, hogy ha a *buyruq* katonai kíséret vagy katonai kísérről lenne, akkor a források a névvel kapcsolatban a katonai érdemeket hangsúlyoznák, ahogyan az a türk és ujjur-kori feliratok jellegéből ez törvényszerűen következne. Ezzel szemben a forráshelyeket megvizsgálva úgy tűnik, hogy a méltóságnév viselője közigazgatási teendőket látott el. A Suji feliraton megtalálható egy *buyruq* méltóságnéve: *boyla qutluğ yargan*. Az összetett cím első eleme megtalálható a II. Türk Kaganátus vezető államférfiának, Tonjukuknak a méltóságnévében is. A *qutluğ* jelentése: 'karizmával rendelkező', a *yargan* jelentése 'bíró'.³¹ Mindez amellet szól, hogy a *buyruq*-nak nem katonai, hanem közigazgatási funkciója volt.

Az ótörök *buyruq* méltóságnévvel hozzák kapcsolatba az Ibn Fadlán művében szereplő szuvar törzs vezetőjének címét (nevét?), amely a kéziratban *wyrğ* formában szerepel.³² Már Togan úgy vélte, hogy ez a szó az ótörök *buyruq* méltóságnévvel hozható kapcsolatba.³³ Györfly Ibn Fadlán adatát felhasználva kísérelt meg magyarázatot adni a magyar *úr* szó etimológiájára: ótörök *buy(u)ruq* > óbolgár-török *w.yr.ğ* (*wuyruğ*) > magyar **uuruu* > *úr*.³⁴ Doerfer szerint azonban nem szabályos az ótörök *buyruq* > óbolgár török *wuyruq* hangváltozás. Az ótörök szókezdő *b-* megfelelője a csuvasban *p-* lesz. Az óbolgár törökben még megvolt a szókezdő *b-*, ezt bizonyítják a magyar nyelv török jövevénytiszavai (pl. *betű*, *búza*, *borjú*, *stb.*). Doerfer azon a véleményen van, hogy a *w.yr.ğ* Ibn Fadlán kéziratában másolási hiba.³⁵ A magyar hangtörténet oldaláról is problematikus Györfly etimológiája. Az ómagyar korban a tővégi magánhangzó csak akkor kopik le, ha előtte álló magánhangzó rövid. A tővégi magánhangzó ilyenkor eltűnik, s az előtte álló magánhangzó megnyúlik (pl. *kezü* > *kéz*; *utu* > *út*, *stb.*) Györfly ezért az *úr* esetében anorganikus rövidülést tételezett fel. Példái csak a szó hosszának rövidülését mutatják, de a magánhangzó lerövidülését nem.³⁶

Mindezeket összegezve elmondható, hogy a türk feliratokon szereplő *buyruq* méltóságnév sem a katonai kísérettel mint intézménnyel, sem a katonai kíséret tagjával nem egyeztethető. A méltóságnévet viselő funkciója vélhetőleg közigazgatási, s nem katonai jellegű volt. Ugyanakkor a katonai kíséret intézménye létezhetett a türköknél, amelynek nyomaira Golden utal a *böri* méltóságnévvel kapcsolatban³⁷. A mongol-kori nomád párhuzamok (kun, mongol *nöker*, *nökör*) egy ilyen intézmény létezését már a türk korban is valószínűsítik.

³⁰ RAMSTEDT, „Zwei uigurische...”, 1–63.

³¹ CLAUSON, *An Etymological...* (*yargan* címszónál)

³² A. Z. V. TOGAN (ed.): *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, 75.

³³ Uó. 33.

³⁴ GYÖRFFY, „A magyar nemzetségtől...”, 590–594.; GYÖRFFY, „Die Rolle des *buyruq*...”, 179.

³⁵ G. DOERFER, *Türkische und...*, 815.

³⁶ GYÖRFFY „A magyar nemzetségtől...”, 591.

³⁷ P. B. GOLDEN: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, 146, 181. jegyzet, 147.

THE RELATIONSHIP OF MILITARY ESCORT AND THE OLD TURKIC TITLE
„BUYRUQ” IN THE STEPPE OF THE EARLY MIDDLE AGES

A number of experts both in Hungary and abroad accept György Györffy's hypothesis according to which the Türks had a military escort belonging closely to the ruler's environment. Györffy claims to have found a link between this escort and the Türk title „*buyruq*”. In this paper the author expresses his doubts about this identification. Analysing the etymology of the word and the textual evidences of Türk inscriptions it can be stated that the title „*buyruq*” featuring in the Türk inscriptions cannot be identified with either the military escort as an institution or a member of it.

The functions of the person bearing this title were supposedly of administrative rather than military nature.

At the same time, the Türks may have had the institution of military escort, to the traces of which P. Golden alludes in connection with the title „*böri*”. The parallels from the Mongol era (Quman, Mongol *nöker*, *nökör*) makes it probable that such an institution existed in the Türk era too.